

EKSPERT-ŞAHİDLƏRİN CƏLB OLUNMASINA DAİR BƏLƏDÇİ

Midlseks Universitetində fəaliyyət göstərən Avropa İnsan Hüquqlarını Müdafiə Mərkəzi (EHRAC) tərəfindən 2020-ci ilin dekabr ayında London şəhərində yazılmış və nəşr olunmuşdur.

Mündəricat

Ekspert-şahid kimdir?	3
.....	.....
Ekspert-şahidi niyə cəlb etməli?	3
.....	.....
Ekspert-şahid cəlb etmək lazımdırımı?	4
.....	.....
Ekspert-şahid nə zaman cəlb edilməlidir?	4
.....	.....
Kimi cəlb etməli?	5
.....	.....
Ekspert-şahid necə cəlb edilməlidir?	5
.....	.....
Ekspert rəyinə nə daxil edilməlidir?	7
.....	.....
Qoşma	8
.....	.....

Ekspert-şahidlər bəzi işlərdə çox vacib, hətta həlledici rol oynaya bilər. Onlar mürəkkəb elmi və ya texniki sübutları izah edə və qiymətləndirə, yaxud işin uğurlu şəkildə aparılmasında xüsusi rol oynaya biləcək mühüm kontekstual təhlil apara bilər. Bu bələdçi vəkillərə beynəlxalq məhkəmə işinin aparılmasında ekspertin nə üçün, nə zaman və necə cəlb olunacağını müəyyən etməkdə köməklik göstərir. Bu vəsait EHRAC-ın hüquqi məsələlər üzrə direktoru Cessika Qavron tərəfindən yazılıb.

Ekspert-şahid kimdir?

Ekspert-şahid - iş üzrə mübahisəli faktlar və ya müvafiq məsələ barədə öz ekspertliyi çərçivəsində obyektiv rəy təmin etməsi üçün tərəflərdən biri tərəfindən cəlb olunmuş, müəyyən sahə üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssisdir. Ekspert-şahid qərəzsiz və müstəqildir. Onun vəzifəsi işdə vəkillik etmək, yaxud məsləhət vermək və ya öz ixtisasından kənara çıxan rəylər təqdim etmək deyil. Ekspert işdə "tərəf tutmur". Ekspertin dəyəri ondan ibarətdir ki, o, müstəqildir və bu səbəbdən onun təqdim etdiyi sübut Məhkəmə tərəfindən etibarlı hesab edilir.

Tərəflərin yazılı təqdimatlarına əsaslanan beynəlxalq məhkəmə işlərində ekspert-şahidin sübutu işdəki digər sübutlarla birgə, onu işə cəlb etmiş tərəfin göndərdiyi ekspert rəyi formasında məhkəməyə təqdim edilir.

Ekspert-şahid bir çox sahələrdən birində ixtisaslaşmış ekspert ola bilər: məsələn, patoloq-anatom və psixoloqlar, məhkəmə-ballistik ekspertlər, məhkəmə-tibbi ekspertlər, ətraf mühit və toksikologiya üzrə ekspertlər və ya terrorçuluqla mübarizə əməliyyatları üzrə standartlar və tələblər üzrə ixtisaslaşmış ekspertlər.

Ekspert-şahidi niyə cəlb etməli?

Əksər işlərdə ekspert-şahid tələb olunmur, çünki ərizəçi və digər şahidlər iddia olunan pozuntunu təşkil edən hadisə və onlara qarşı tətbiq edilən tədbirlərin təsiri ilə bağlı faktları özləri təsdiq edə bilərlər (işin hallarından asılı olaraq digər sübutlarla, məsələn, tibbi sübutlarla dəstəklənməklə) - məsələn, etiraz mitinqinin zorakılıq yolu ilə dağıdılması və ya polis tərəfindən pis rəftara yol verilməsi ilə bağlı işlərdə.

Beynəlxalq məhkəmə işlərində vəkillərin pozuntuları təsdiq etmək üçün zəruri olan sübutları (məsələn, şahid ifadələri, tibbi rəyləri və ya digər sübutları) özlərinin toplaması və hakimiyyət orqanları tərəfindən əldə olunmuş mövcud sübutlara əsaslanmaması vacibdir (bax: EHRAC tərəfindən hazırlanmış "İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq məhkəmə proseslərində şahid ifadələri və onların hazırlanmasına dair bələdçi", s. 3). Vəkil qanunvericiliyi təhlil edir və pozuntunun mövcudluğu haqqındakı hüquqi arqumenti təqdim etmək üçün toplanmış sübutlardan istifadə edir. Bunu edərkən vəkil ağılabatan çərçivədə, sübutlardakı ziddiyyətləri və anlaşılmaz məqamları qeyd edir və sorğulayır, və əsasən beynəlxalq hesabatlarla və qabaqcıl təcrübələrə dair təlimatlarda belə bağlayır. Vəkil müəyyən bir işdə ifadə verməməli¹ və ya öz ixtisaslaşma sahəsindən kənara çıxan iddialar irəli sürməməlidir.

Lakin bəzi hallarda vəkilin, ərizəçinin və şahidlərin və hətta Məhkəmənin səriştəsi və təcrübəsi xaricində olan mübahisəli bir məsələ meydana çıxa bilər. Ekspert müəyyən bir sahə üzrə ixtisaslaşmaya malikdir və həmin sahə üzrə peşəkarlıq və müstəqillik nümayiş etdirməlidir. Buna görə də, onların ixtisaslaşma tələb edən bir məsələ üzrə rəyi etibarlı hesab edilir.

Nümunə

Həbsdə saxlanma zamanı baş verən şübhəli ölüm halı ilə bağlı bir işdə Hökumət qurbanın təbii səbəblərdən öldüyünü iddia etmək üçün autopsiya (meyityarma) rəyinə əsaslanma bilər. Vəkillər hesabatda aşkar ziddiyyətlər və ya səhvlər barədə məsələ qaldıra bilsələr də, onlar patoloq-anatom olmadığından, tibbi sübutları, aparılmış təhlil və gələnən nəticələri etibarlı şəkildə qiymətləndirə bilməzlər. Lakin məhkəmə eksperti, patoloq-anatom, bu cür təhlili

¹ Vəkilin müştərisinin həbsdə sərt rəftara məruz qaldığı və tibbi müayinədən məhrum edildiyi hallar istisna ola bilər. Bu cür hallarda vəkil müştərisi ilə görüşə bilərsə, müştərisinin aldığı və özünün təsdiq edə biləcəyi hər hansı xəsarətləri sənədləşdirərək şahid ifadəsi verə bilər.

aparmaq üçün müvafiq ixtisaslaşmaya malikdir. Vəkil məhz bundan sonra öz təqdimatlarında ekspert rəyinə əsaslanmağa biləcək və rəy Məhkəməyə sübutun önəmini anlamaqda və ölüm üçün məsuliyyəti kimin daşdığına dair nəticəyə gəlməkdə kömək edəcək (bax: "Dzidzava Gürcüstana qarşı", Qoşma)

Digər hallarda, iş üçün xüsusi önəm kəsb edən, lakin yaxşı başa düşülməyən və ya qəbul edilməyən müəyyən kontekst üzrə ekspertin cəlb edilməsi faydalı ola bilər. Buraya məişət zorakılığının dinamikası və təsiri, cəmiyyətdə "namus" əsaslı dəyərlərin dinamikası və mənfi təsirləri, yaxud cinsin məcburi dəyişdirilməsi əməliyyatları ilə bağlı tibbi prosedurlar, o cümlədən bunlarla bağlı risklər və nəticələrin izah edilməsi daxil ola bilər. Təbii ki, əsas götürülə biləcək müvafiq beynəlxalq hesabatlar olduqda bu da xüsusi önəm daşıyır. Lakin məsələdən asılı olaraq, konkret məlumatlar heç də hər zaman mövcud olmur.

Ekspert-şahid cəlb etmək lazımdır mı?

İşdə ekspert rəyinin ehtiyac olunduğuna və mübahisəli məsələni həll etmək üçün müvafiq ixtisaslı ekspertlərin mövcudluğundan əmin olmaq vacibdir. Ekspertin cəlb edilməsinin xərcləri yüksək ola bilər. Buna görə də, ekspert rəyinin işin nəticəsində oynadığı rola və işin həlli üçün lazımı informasiyanın işdəki digər sübutlar, beynəlxalq hesabatlar və digər mövcud resurslardan artıq əldə olunub-olunmamasına nəzər salmaq lazımdır.

Bir çox hallarda ekspert cəlb etmək zəruri və ya faydalı olmaya bilər. Məsələn, yaşamaq hüququ ilə bağlı işdə autopsiya nəticələrinin təhlili üçün patoloq-anatom cəlb etmək və ya təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən törədilən qətlə bağlı Hökumətin versiyasını mübahisələndirmək üçün məhkəmə-ballistik ekspert cəlb etmək heç də hər zaman məqsədəuyğun olmaya bilər. İşdə artıq kifayət qədər sübut mövcud ola bilər. Mövcud autopsiya hesabatı əsas etibarilə dəqiq ola bilər, yaxud Hökumətin versiyası mübahisəli və ya şübhəli olmaya bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ekspert-şahidin təqdim etdiyi rəy işin geniş konteksti və ya ekspert-şahidi işə cəlb edən tərəfin təsirinə məruz qalır. Ekspert rəyi Hökumətin hadisələrlə bağlı versiyasını təsdiqləyə bilər.

Ekspertin cəlb edilməsinə dair qərar verərkən, əsas sübut diqqətlə nəzərdən keçirilməli, onun üçün konkret elmi və ya texniki təhlilin tələb olunub-olunmaması, yaxud qeyri-dəqiq, şübhəli görünüb-görünməməsi və ya peşəkarlıqla aparılıb-aparılmaması, bunun qiymətləndirilməsi üçün ekspert biliklərinin tələb olunub-olunmaması diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir. Bəzi hallarda tam ekspert rəyini tələb edən mübahisəli bir məqamın olub-olmadığını qiymətləndirmək məqsədilə, bir ekspertdən əsas sübuta (məsələn, məhkəmə-tibbi ekspertiza rəyinə) ilkin nəzər yetirmək xahiş edilə bilər. Əlavə edilən Qoşmada ekspertlərin cəlb olunduğu və onların rəyinin işin nəticəsində təsir etdiyi işlərdə dair nümunələr təqdim olunur.

Ekspertin cəlb olunmasının mümkün və ya məqsədəuyğun olmadığı hallarda, məsələnin iş üzrə üçüncü tərəfin müdaxiləsi (yazılı qeydləri) ilə həllinin mümkünlüyü nəzərdən keçirilməlidir². Üçüncü tərəfin yazılı qeydləri işin halları və ya konkret faktlarına aid ola bilməz (yəni, işdəki konkret bir sübutu təhlil edə bilməz). Lakin o müvafiq kontekstual məsələyə (məsələn, ölkə və ya regionda müəyyən bir icmaya qarşı hakim münasibətə) qiymət verə, yaxud region daxilində müəyyən hüquqi məsələlər barədə meydana çıxan yeni konsensusu təhlil edə bilər. Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər hansı işə üçüncü tərəfin müdaxiləsi və onun tərəfindən yazılı qeydlərin təqdim olunmasına icazə məsələsini Məhkəmə həll edir.

Ekspert-şahid nə zaman cəlb edilməlidir?

Bir qayda olaraq, eksperti iş barədə kommunikasiya başladıqdan və bu səbəbdən mahiyyəti üzrə baxılacağı müəyyən edildikdən sonra cəlb etmək tövsiyə edilir. Bunun üstünlüyü həm də ondan ibarətdir ki, Hökumət Məhkəməyə öz dəlillərini və sübutlarını təqdim edəcək və buna görə də, ekspert qiymətləndirmək üçün bütün müvafiq iş materiallarına malik olacaq. Bununla belə, bəzi

² Bax: Məhkəmə Reqlamentinin 44-cü Qaydası: https://www.echr.coe.int/documents/rules_court_eng.pdf Həmçinin: <https://www.echr.am/en/functions/representation/third-party-intervention.html>

hallarda işin qəbuledilən olduğunu nümayiş etdirmək üçün ekspert rəyi daha erkən mərhələdə ("prima facie" pozuntunu nümayiş etdirmək üçün) lazım ola bilər.

Kimi cəlb etməli?

Ekspert-şahid öz ixtisaslaşmasına görə cəlb olunduğundan, onun müvafiq sahə üzrə kifayət qədər ixtisaslı olduğundan və müvafiq peşəkar təcrübə, ixtisaslaşma və hazırlıq səviyyəsinə malik olduğundan əmin olmaq lazımdır. Onun müstəqil olduğunu da yoxlayıb təsdiq etmək vacibdir. Ekspert rəyinin sübutedici dəyərini sarsıda biləcək potensial maraq toqquşmasını, qərəzlilik və ya etibarsızlığı istisna etmək üçün onun maliyyələşmə mənbəyini, peşəkar təşkilatlara üzvlüyünü və hər hansı peşəkar münaqişəyə cəlb olunub-olmadığını yoxlamağınız faydalıdır. Bəzi hallarda bənzər yurisdiksiyalarda müvafiq məsələ üzrə təcrübəsi olan beynəlxalq eksperti işə cəlb etmək faydalıdır. Milli sahədə ixtisaslaşmanın tələb olunmadığı hallarda, beynəlxalq ekspertin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, milli kontekstlə əlaqəsizdir və buna görə də onun qiymətləndirilməsi daha müstəqil və obyektiv qəbul edilir.

Ekspert, ekspert rəylərinin yazılmasında təcrübəli olmalı, onlardan nə gözləndiyini bilməli və ağlabatan müddətdə və razılaşdırılmış mütənasib qiymətlə rəyi hazırlayıb təqdim etməyə qadir olmalıdır (bax: aşağıda).

Kifayət qədər ixtisaslaşma səviyyəsinə və ya təcrübəyə malik olmayan ekspertin cəlb olunması işə zərər vura bilər.

Ekspert-şahid necə cəlb edilməlidir?

Müqavilə

Ekspertin cəlb olunmasının şərtləri əvvəldən razılaşdırılmalıdır və onlara aşağıdakılar daxil olmalıdır:

- onların təcrübə və səriştəsinin təsdiqi;
- ekspertdən tələb olunan xidmət, məsələn, X işində X məsələsi üzrə rəyin təmin edilməsi formasında iştirak;
- rəyin təqdim olunması üçün vaxt aralığı, və;
- ödəniş qaydası (saatlıq və ya gündəlik qiymətlər və ya razılaşdırılmış məbləğ) və rəyin tamamlanması üçün tələb olunan təqribi saat/gün sayı.

Ödənişin rəyin məzmunu və ya işin nəticəsindən asılı olması ekspert rəyinin faktiki və ya güman edilən müstəqilliyinə xələl gətirə bilər və bu nə təklif olunmalı, nə də qəbul edilməlidir. Ödəniş işin yekunlaşdırılmasına kimi təxirə salına bilər, o şərtlə ki, o, işin nəticəsindən asılı olmasın. Ekspertin cəlb olunması xərci iş üzrə xərc və məsrəflərə görə tələb olunan kompensasiyaya daxil edilə bilər. Bunun üçün Məhkəməyə sübut kimi müqavilə ilə təqdim edilməlidir.

Təlimatlar

Təlimatlar yazılı formada təqdim edilməli və aşağıdakıları əhatə etməlidir: tələb olunan rəyin əhatə dairəsi və məqsədi; araşdırılacaq məsələnin təsviri və ekspert rəyinin əsaslanmalı olduğu sübutlar və sənədlərin təsviri; cavablandırılmalı konkret suallar və ya əhatə olunmalı məsələlər; və hesabatın təqdim edilməsi üçün vaxt çərçivəsi. Ekspert bu təlimatları qəbul etdiyini yazılı şəkildə təsdiq etməlidir.

Kompetensiya sahəsi

Eksperti səmərəli şəkildə cəlb etmək üçün, onun rəyinin hansı məsələ üzrə tələb olunduğuna qərar vermək və bunun onun kompetensiyası daxilində olduğundan əmin olmaq vacibdir.

Məsələn, siz məhkəmə-ballistik ekspertdən atış məsafəsi, atışın mövqeyi və trayektoriyası barədə sual verə bilərsiniz, lakin ölüm səbəbini soruşa bilməzsiniz.

Sübutlar

Ekspert, cəlb olunduğu məsələ ilə əlaqəli sübutlar və faktlarla təmin olunmalıdır, lakin bu iş üzrə bütün sənədlər demək deyil. Məsələn, ölüm səbəbinin qiymətləndirilməsi üçün buraya autopsiya hesabatı, mərhumun meyitinin fotosəkilləri, alınmış xəsarətlərlə bağlı şahid ifadələri daxil ola bilər. Yadda saxlayın ki, beynəlxalq səviyyədə, ekspertə təmin edilən və onun əsaslandığı sübutlar yalnız sənəd formasında olacaqdır (qurbanın tibbi və ya psixoloji müayinəsinin daxil olduğu hallar istisna olmaqla).

Suallar

Nəzərə almaq lazımdır ki, ekspert məsələyə vəkil nöqtəyi-nəzərindən yanaşmayacaq və ya arqument formalaşdırmağa səy göstərməyəcək. Onlar sadəcə faktlar və ya elmi əsasların obyektiv araşdırılmasını təmin edəcək. Buna görə də, aydınlaşdırılmasını istədiyiniz sualları qərarlaşdırmaq və onları aydın şəkildə yazılı formada tərtib etmək, bununla da ekspertin iş üçün aktual olan məsələlərə fokuslanmasını təmin etmək faydalıdır. Lakin onu da diqqətə almaq lazımdır ki, siz eksperti işə ixtisaslaşmış bilik tələb olduğuna görə cəlb etmişiniz. Bu səbəbdən də, həddən artıq məhdudlaşdırıcı təlimat verməməyə və iş materiallarında əhatə olunmayan, lakin aydınlaşdırılması faydalı olacaq hər hansı məsələnin olub-olmadığına dair açıq suallar daxil etməyə diqqət yetirin.

Nümunə 1

Məsələn, siz autopsiya hesabatının etibarlılığını qiymətləndirmək üçün məhkəmə eksperti patoloq-anatom cəlb etmişinizsə, aşağıdakıları nəzərdən keçirməyi ondan xahiş edə bilərsiniz: Hökumətin təyin etdiyi patoloq-anatomun nümunəvi təcrübələrə (o cümlədən beynəlxalq standartlar) uyğun olan prosedurlara əməl edib-etməməsi; bütün xəsarətləri qeyd edib-etməməsi (məsələn, onun hesabatını meyitin fotoları və ya xəsarətlərlə bağlı şahid ifadələri ilə tutuşdurmaqla); gəlinən nəticənin qeydə alınmış xəsarətlər və sağlamlıq vəziyyəti ilə uzlaşıb-uzlaşmaması; ölümün pis rəftar nəticəsində baş verməsinin mümkünlüyü; eləcə də ekspertlərin məqsədəuyğun hesab etdiyi hər hansı digər məsələ. Şübhəsiz ki, suallar faktlara uyğun olaraq dəyişəcəkdir: əgər silahdan istifadə edilibsə, xəsarətlər əsasında silah növünün müəyyən edilməsinin mümkün olub-olmamasını, yaxud məsələn, silah növünün müəyyənləşdirilməsi üçün güllənin çıxarılmış olmasının zəruriliyi barədə soruşa bilərsiniz.

Nümunə 2

Məsələn, "namus icmaları"nda qadına qarşı zorakılıq hadisəsinə dair bir işdə, siz "namus"ə əsaslanan icma və dəyərlər üzrə ekspert cəlb edə bilərsiniz. Ekspert qarşısında qoyulacaq suallara aşağıdakıların izah edilməsi daxil ola bilər: bu dəyərlərin icmada yaşayanlar üçün önəmi; "namus" dəyərlərinin həmin icmadakı qadınların davranışına təsiri; zorakılıq hadisəsinin baş verməsinə gətirib çıxaran hər hansı davranışın (qeyri-məqbul hesab edilmiş) önəmi; və həmin zorakılığın zərər çəkmiş şəxsə və onun icmadakı gələcəyinə təsiri, eləcə də ekspertin məqsədəuyğun hesab etdiyi hər hansı digər məsələ. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bunlar ümumi nümunələrdir və ən faydalı olacaq faktiki suallar işin faktlarından asılı olacaqdır.

Rəyə baxış

Siz ekspertə onun fəaliyyət sahəsindən kənar informasiya üçün, yaxud qərəzli rəy almaq üçün təzyiq göstərməməlisiniz. Lakin ekspert sizi maraqlandıran məsələyə toxunmayıbsa və ya gəlmiş nəticəni aydın olmayan və ya ixtisaslaşmış bilik tələb edən terminlərlə ifadə edibsə, həmin məqamları öz fəaliyyət sahəsi daxilində aydınlaşdırmağı xahiş etməkdən çəkinməyin. Məsələn, ekspert ekspertizanın ümumilikdə düzgün aparılmadığı qənaətinə gəlibsə, ondan çatışmazlıqları və ya səhvləri göstərməyi xahiş edə bilərsiniz; əgər hansısa tövlət tərəfindən görülən tədbir qabaqcıl praktikaya uyğun olaraq aparılmayıbsa, ekspertdən xahiş edə bilərsiniz ki, bu halda qabaqcıl praktikanın nələri tələb etdiyini qeyd etsin və ya bənzər yurisdiksiyalara aid nümunələr

göstərsin. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ekspert rəyinin məqsədi, ixtisaslaşmış bilik tələb edən müəyyən məsələyə aydınlıq gətirməkdir və buna görə də, rəy həddən artıq texniki və ya ixtisaslaşmış terminlərdən istifadə etmədən, adi kənar şəxs üçün başa düşülən formada hazırlanmalıdır.

Dəqiqlik

İşə dair sübutun dəqiq olmasını və hər fəh səhvlərinin və ya digər xətalərin olmamasını təmin etmək üçün ekspert rəyini oxuyaraq korrekte etmək lazımdır. Ekspert iş materiallarının təfərrüatları ilə vəkil qədər tanış deyil və adlar, tarixlər və s. ilə bağlı səhvlərə yol verə bilər. Bu səhvlər düzəldilməlidir, çünki əks halda rəyin dəyərini xələl gətirə bilər.

Ekspert rəyinin bəzi məsələlər üzrə vəkilin mövqeyindən kənara çıxması heç də zərərli deyil, o şərtlə ki, bu məsələlər iş üçün fundamental əhəmiyyət kəsb etməsin. Müstəqilliyin bu cür təsdiqi bəzən rəyin obyektivliyinə inamı artırır.

Ekspert rəyinə nə daxil edilməlidir?

Ekspert rəyi:

- ekspertin müvafiq ixtisas uyğunluğunu, təhsil və təcrübəsini, o cümlədən peşəkar vəzifələrini və nəşrlərini təsvir edən giriş bölməsi və ya müşayiət məktubunu əks etdirməlidir;
- rəyin hazırlanmasında istifadə edilmiş materialları göstərməlidir (o cümlədən konkret iş sənədləri və digər ədəbiyyat və ya materiallar);
- təlimatlarının qısa xülasəsini təmin etməli, yaxud ekspertin qarşısında qoyulan sualları və müvafiq cavabları təmin etməlidir;
- təmin edilmiş və rəydə istifadə edilmiş faktların qısa xülasəsini əks etdirməlidir;
- aparılmış hər hansı analiz və ya məhkəmə-tibbi və ya texniki ekspertizanın məzmununu göstərməli, əgər bu ekspert tərəfindən aparılmayıbsa, kim tərəfindən aparıldığını göstərməlidir;
- fakt xarakterli məsələləri mühakimə (düşüncə) xarakterli məsələlərdən ayırmalıdır;
- yalnız ekspertin fəaliyyət sahəsi daxilində olan məsələlərlə bağlı rəylər verməli və ona daxil olmayan məsələləri də qeyd etməlidir;
- əsaslandırılmış nəticə təmin etməli, əgər edə bilmirsə, buna səbəb olan məhdudiyyətin səbəblərini göstərməlidir;
- məlumatların doğruluğuna dair imzalanmış bəyannamə təmin etməlidir, məsələn: *“Təsdiq edirəm ki, bu rəydə istinad olunan hansı fakt və məsələlərin mənim biliklərim daxilində olduğunu, hansıların isə olmadığını aydınlaşdırmışam. Mənim biliklərim daxilində olanların doğru olduğunu təsdiq edirəm. Təqdim etdiyim nəticələr aid olduqları məsələlər barədə həqiqi və tam peşəkar rəylərimi əks etdirir.”*

QOŞMA

EHRAC regionumuzda cəlb olunduğu bir sıra işlərə ekspertlər cəlb etmişdir. Barəsində qərar verilmiş işlərdən nümunələr aşağıda təqdim olunur.

1. Dzidzava Rusiyaya qarşı, № 16363/07 (20.12.2016)

"Dzidzava Rusiyaya qarşı" işi 2006-cı ilin sentyabr ayı ilə 2007-ci ilin yanvar ayı arasında Gürcüstan vətəndaşlarının Rusiyadan kütləvi şəkildə qovulması ilə bağlı idi. Bu siyasət çərçivəsində, ərizəçinin əri Tengiz Toqonidze həbs olunmuş və deportasiyasınadək qeyri-gigiyenik şəraitdə saxlanılmışdı. Astma xəstəsi olan Toqonidzenin vəziyyəti pisləşmiş və Domodedovo hava limanına nəqli edildəndən dərhal sonra həyatını itirmişdi. İlk autopsyya ölümün səbəbinin vərəm olduğunu qeyd etmişdi və cənab Toqonidzenin təbii səbəblərdən öldüyü qeydə alınmışdı. Sonralar, sidik nümunəsinin məhkəmə-tibbi ekspertizası nəticəsində nümunədə metadon tapılmış və yekun rəyə görə ölümün səbəbi metadondan zəhərlənmə olmuşdur. Toqonidzenin arvadı Nino Dzidzava bu nəticəni mübahisələndirdi. Toqonidzenin sağlamlıq vəziyyətinin pisləşməsinin müşahidə edilməsi ilə bağlı sübutdan başqa, ilkin autopsyya rəyi bu işdə əsas sübut idi. Gürcüstan Gənc Vəkillər Assosiasiyası (GYLA) ilə birlikdə EHRAC ilkin rəyin adekvatlığını və gəlinən nəticənin düzgünlüyünü qiymətləndirmək üçün işə məhkəmə eksperti, patoloq-anatom cəlb etdi. Aşağıda göstəriləyi kimi, bəhs edilən rəy bu işdə Məhkəmə tərəfindən, yaşamaq hüququ pozuntusunun təsbit edilməsində həlledici rol oynadı.

"Dzidzava" işi üzrə qərardan çıxarış:

Ərizəçi tərəfindən təqdim olunmuş tibbi rəy.

36. Hökumət tərəfindən təqdim olunmuş sənədlər əsasında və xüsusən autopsyya hesabatı və məhkəmə-kimyəvi ekspertiza rəyi əsasında, ərizəçi ərinin ölümünə dair öz tibbi rəyini təqdim etdi. Rəy məhkəmə-toksikoloji ekspert Dr. Hilari Hamnetin dəstəyi ilə, Birləşmiş Krallığın müxtəlif universitetlərinin keçmiş müəllimi və BMT-nin Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin baş patoloqu, patoloq-anatom Dr Con Klark tərəfindən tərtib olunub.

37. Ekspertlər göstərdi ki, Rusiya hakimiyyəti cənab Toqonidzenin qan və sidiyində metadonun aşkarlanmasını əsas götürərək, ölümün səbəbi kimi metadonla zəhərlənməni müəyyən etmiş və onun bədənində üç inyeksiya yerinin olduğunu göstərmişdir. Onlar həmçinin vurğuladı ki, hakimiyyət bu faktlar əsasında belə nəticəyə qəlib ki, cənab Toqonidze uzun müddət mütəmadi olaraq narkotik vasitələrdən istifadə edib. Bədəndəki iynə yerlərinə gəldikdə isə, onlar göstərdi ki, sol dirsək bükümündəki iynə izi böyük ehtimalla hava limanında onu həyata qaytarmağa cəhd edilərkən vurulan venadaxili iynələrdən qaynaqlanır. Sol çiyinin aşağı üçdə-bir hissəsindəki digər iki iynə izi isə şəxsin özünə müstəqil şəkildə narkotik vurmaı üçün çox qeyri-xarakterik yerlərdir. Onlar həmçinin göstərdi ki, metadon adətən maye formasında qəbul edilir və yalnız çox nadir hallarda iynə ilə vurulur. Bundan əlavə, onların rəyinə görə, Toqonidzenin həyatının son bir neçə saati metadon zəhərlənməsindən ölməkdə olan şəxsin xarakterik ölümünə uyğun gəlmir. Metadon sakitləşdirici olduğundan, metadon zəhərlənməsindən ölən şəxslər adətən bir müddət huşsuz vəziyyətdə qaldıqdan sonra ölür. Lakin cənab Toqonidzedə hər hansı süstlük əlamətləri müşahidə edilməyib. O Gürcüstan konsulu ilə danışa bilib və ondan bir neçə addım aralandıqdan sonra qəfildən huşunu itirib. Son olaraq, ekspertlər göstərdi ki, mütəmadi narkotik qəbulu ilə bağlı gəlinən nəticə isə saç nümunəsinin təhlili, yaxud Toqonidzenin bədənində və ya kamerasında iynə, ampula və ya şpris kimi dəstəkləyici sübutların tapılması vasitəsilə təsdiqlənməyib.

38. Məhkəmə-kimyəvi ekspertizanın rəyinə gəldikdə, ekspertlər göstərdi ki, görünür, tətbiq olunan təhlillər beynəlxalq tövsiyələrə uyğun aparılmayıb və metadon səviyyəsi yalnız sidikdə ölçülüb, qanda ölçülməyib. Onların fikrincə, təkə sidikdəki səviyyəni əsas götürərək zəhərlənmə qənaətinə gəlmək qəbul edilməzdir, çünki narkotik maddələr sidik kisəsində zamanla yığılır. Yalnız onların qandakı səviyyələri ehtimal olunan zəhərlənmə və ya qabiliyyətin itirilməsini göstərə bilər.

39. Yekun olaraq, patoloq-anatom belə nəticəyə gəldi ki, ölümün səbəbi kimi metadon

zəhərlənməsinin müəyyən edilməsinin heç bir elmi əsası yoxdur. Ekspert özü ölümün səbəbi kimi ağciyərlərin xroniki obstruktiv xəstəliyindən qaynaqlanan irinli bronxopnevmoniyayı göstərirdi. O, həmçinin göstərib ki, Toqonidzenin ağciyərlərin xroniki xəstəliyinə malik olduğunu nəzərə alaraq, onun sıxlıq və havasızlıq şəraitində döş qəfəsi infeksiyası qazanması və pnevmoniyanın şiddətlənməsi ehtimalı daha yüksək idi. Lakin onun sağlamlığının pisləşməsi gözlə müşahidə edilə bilərdi, çünki o, özünü pis hiss edəcək, asqırmaq və öskürmək kimi əlamətlər nümayiş etdirəcəkdə. Onun vaxtında xəstəxanaya yerləşməsi və antibiotiklə müalicəsi düzgün addımlar olardı.

Məhkəmənin qiymətləndirməsi:

1. Cənab Toqonidzenin ölümü.

57. İşin konkret hallarına nəzər yetirərək, Məhkəmə qeyd edir ki, Rusiya hakimiyyətinin yekun qiymətləndirməsinə əsasən, cənab Toqonidze metadon zəhərlənməsindən ölüb. Nəticədə, Toqonidzenin ölüm şəraitini nəzərə alaraq, Məhkəmə bu dəliliyin yetərli olub-olmamasını və saxlanma zamanı ölümün məntiqli izahı olub-olmamasını müəyyənləşdirməlidir. Məhkəmə qeyd edir ki, ərizəçi tərəfindən təqdim olunmuş tibbi rəy Rusiya hakimiyyətinin gəldiyi nəticədə bir sıra ziddiyyətlərin olduğunu göstərir. Hökumət isə tibbi rəyə cavab olaraq, bu ziddiyyətləri aydınlaşdıran hər hansı qeydlər göndərməyib (bax: 36-39-cu qeydlər). Məhkəmə spesifik olaraq qeyd edir ki, Toqonidzenin qanında metadonun miqdarı müəyyən edilmədiyindən, Toqonidzedən götürüldüyü iddia edilən metadonun miqdarını düzgün müəyyən etmək mümkün olmayıb. Bundan əlavə, Məhkəmə qeyd edir ki, Toqonidzenin üstündə nə narkotik maddələr, nə də onlarla əlaqəli sübutlar tapılmayıb və həbsdə saxlanılarkən narkotikdən istifadə etdiyinə dair heç bir məlumat olmayıb. Əlavə olaraq, Məhkəmə tibbi rəydə gəlinən nəticələrlə - sol çiyinin aşağı üçdə-bir hissəsinin şəxsin özünə müstəqil şəkildə narkotik vurması üçün çox qeyri-xarakterik yer olması ilə razılaşıb. Eyni zamanda, Məhkəmə qeyd edir ki, hər hansı təsdiqedic sübutlar olmadan, üç inyə yerinin əsasında narkotikdən uzunmüddətli istifadənin müəyyən edilməsi mümkün görünür. Məhkəmə onu da qeyd edir ki, Hökumətin məlumatına görə, Toqonidze avtobusa daxil olmazdan qabaq onun üzərində axtarış aparılıb və avtobus səyahəti müddətində ona yaxından nəzarət edilib. Bu səbəbdən, onun ölümündən əvvəlki 9-10 saat ərzində narkotik maddə alması və ya qəbul etməsi ehtimalı son dərəcə aşağıdır. Yekun olaraq, Məhkəmə qeyd edir ki, Toqonidzenin ölümünün spesifik halları və onun huşunu itirməzdən qısa müddət əvvəlki davranışı metadon zəhərlənməsi ilə son dərəcə ziddiyyət doğurur.

58. Yuxarıda qeyd olunan mülahizələr Məhkəmənin aşağıdakı qənaətə gəlməsinə imkan verir: ərizəçinin təqdim etdiyi tibbi rəyi nəzərə alaraq (bax: 36-39-cu bəndlər) və Hökumət tərəfindən izahedici cavabın olmadığını nəzərə alaraq, Rusiya Hökumətinin cənab Toqonidzenin ölümü ilə bağlı təmin etdiyi izahat qənaətbəxş və ya inandırıcı deyil. Bu səbəbdən də, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin maddi aspekti pozulmuşdur.

2. "Taqaşyeva və digərləri Rusiyaya qarşı", № 26562/07, 14755/08 (13.04.2017)

"Taqaşyeva və digərləri Rusiyaya qarşı" işi 2004-cü ilin sentyabr ayında Beslan şəhərində bir məktəbin mühasirəsi ilə bağlı idi. Belə ki, Şimali Osetiyanın Beslan şəhərində 1 saylı məktəbdə keçirilən Bilik Günü zamanı 1000-dən artıq mülki şəxs (886 uşaq olmaqla) çəçən separatçıları tərəfindən girov götürülmüş və 3 gün müddətində, əldəqayıрма partlayıcı qurğularla döşənmiş gimnaziyada girov saxlanmışdır. Üçüncü gün - idman zalında baş vermiş partlayışa cavab olaraq, Rusiyanın xüsusi təyinatlı qüvvələri tank mərmiləri və digər ağır silahlardan istifadə etməklə məktəbə daxil oldu və əməliyyat zamanı 331 nəfər (186 uşaq olmaqla) həyatını itirdi. EHRAC "Memorial" təşkilatı ilə birlikdə, girov götürülmüş və ya həmin mühasirədə yaxınlarını itirmiş 350-dən artıq ərizəçini məhkəmədə təmsil etdi.

İş materiallarında olan geniş sübutlar aşağıdakılar daxil olmaqla bir çox məsələlərə toxunurdu:

terror aktının qarşısını almaq üçün görülmüş tədbirlərin yetərliyi; xilasetmə əməliyyatının təşkilinin adekvatlığı; operativ qərargahın rolu və strukturu; hədəfi ayırmayan silahlardan istifadə qərarı və onlardan istifadə, qurbanlar üzərində tam avtopsiyaların aparılmaması.

Biz təşkilati baxımdan görülən tədbirlərin güman edilən qeyri-adekvatlığını və çatışmazlıqlarını vurğulaya bilsək də və sübutlar əsasında bunun aydın olduğunu hesab etsək də, başa düşürdük ki, dövlətin terror təhdidinə və irimiqyaslı hücumu cavabı bizim fəaliyyət sahəmizdən kənar olan, mürəkkəb və ixtisaslaşmış məsələdir. Bizim bu aspektlərlə bağlı dəlillərimiz ekspertlərin dəlilləri qədər mötəbər ola bilməz. Məhz buna görə də, biz hücumun qarşısının alınması üçün göstərilmiş səylər, xilasetmə əməliyyatının komandanlığı və idarə olunması və güc tətbiqi ilə bağlı sübutları qiymətləndirmək üçün terrorçuluqla mübarizə üzrə ekspert və hərbi ekspert cəlb etdik. Biz, narahat olduğumuz çoxsaylı geniş suallar və məsələlər irəli sürdük və onlardan bu məsələlərlə bağlı rəy vermək, həmçinin Birləşmiş Krallığın təcrübəsində bu cür ssenari ilə uzlaşan terrorçuluqla mübarizə prosedurlarından nümunələr təqdim etməyi xahiş etdik. Biz, həmçinin, kütləvi ölüm halları və aparılmış avtopsiyalarla bağlı müddəalara yanaşmanı və onların adekvatlığını qiymətləndirmək üçün işə məhkəmə eksperti patoloq-anatom cəlb etdik. Bu rəylər Məhkəmə tərəfindən qərarın 435-456-cı bəndlərində (aşağıdakı çıxarışlara bax) ümumiləşdirilib və Məhkəmənin əsaslandırmasına aydın təsir göstərib. Qərar yaşamaq hüququ ilə bağlı dörd pozuntu müəyyən edib: hücumun qarşısını almaq üçün ağlabatan tədbirlərin görülməməsi; xilasetmə əməliyyatına nəzarət və planlaşdırma ilə bağlı çatışmazlıqlar; öldürücü silahlardan fərq qoymadan və qeyri-mütənasib miqyasda istifadə; və səmərəli araşdırmanın aparılmaması.

G. Şikayətin qəbul edilənliyi ilə bağlı qərardan sonra ərizəçilər tərəfindən təqdim edilən ekspert rəyləri

435. 9 iyun 2015-ci il tarixində şikayətin qəbul edilənliyi ilə bağlı qərarın ardınca, ərizəçilər iki əlavə sənəd - işin terrorçuluqla mübarizə və məhkəmə-tibbi aspektləri barədə onlar tərəfindən cəlb edilmiş müstəqil ekspert rəyləri təqdim etdilər.

1. Terrorçuluqla mübarizə üzrə ekspert rəyi.

436. 2014-cü ilin sentyabrında Birləşmiş Krallıqdan olan terrorçuluqla mübarizə üzrə iki ekspert, ərizəçiləri təmsilçisi EHRAC-ın sifarişi əsasında rəy hazırladı. Ekspertlər aşağıdakılar idi: cənab Ralf Roçe - Şimali İrlandiya, İngiltərə və Uelsdə fəaliyyətinə icazə verilən solisitor, Avropa Şurasının və ATƏT-in polis fəaliyyəti və insan hüquqları üzrə məsləhətçisi, Avropa Şurasının "Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Polis Fəaliyyəti" nəşrinin (2013) həmmüəllifi; və cənab Corc MakKoli - Böyük Polis Superintendantı və Şimali İrlandiyanın Polis Xidmətinin Xüsusi Əməliyyatlar Bölməsinin sabiq rəhbəri. Müəlliflər açıq mənbələrdən, o cümlədən hazırkı iş üzrə kommunikasiya hesabatından istifadə etdilər və Konvensiyanın 2-ci maddəsi üzrə müvafiq standartların əməliyyatın müxtəlif aspektlərinə tətbiqini təhlil etdilər. Onların gəldiyi əsas nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər.

(a) Hakimiyyətə məlum olan real və təcili təhlükənin mövcudluğu

437. Beslan hücumundan qısa müddət öncəki hücumlara və hakimiyyətin malik olduğu informasiyalara nəzər yetirərək, ekspertlər iddia etdi ki, "2004-cü ilin avqust ayının sonlarından sentyabr ayının əvvəlində, Rusiyanın Cənub Federal Dairəsində, xüsusilə Şimali Osetiya və İnquşetiyanın sərhəd ərazilərində terror hücumu təhlükəsi son dərəcə yüksək idi. Bu təhlükə "real" təhlükə kimi təsnifləşdirilə bilərdi, ona görə ki, Federal Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən verilmiş müxtəlif əmrələr, telekslər və digər sənədlərlə təsdiqlənmişdi. O, "təcili" təhlükə kimi də təsnifləşdirilə bilərdi, ona görə ki, hakimiyyət tərəfindən yayılmış məlumat konkret bir tarixdə - 1 sentyabrda hücumun baş verə biləcəyini göstərirdi." Ekspertlər onu da göstərdi ki, tarixdən əlavə, həmin məlumat konkret bir ərazini - Şimali Osetiya və İnquşetiya arasındakı sərhədin yaxınlığını və potensial hədəfi göstərirdi, hücumun Bilik Gününə təsadüf etməsi planlaşdırılmışdı. Beslan terroristlərin toplandığı görünən Malqobek rayonu ilə sərhədin 20 kilometrliyində Osetiyanın ən iri şəhəri olduğundan, onlar belə qənaətə gəlmişdi ki, "Beslan və yaxınlıqdakı digər rayonların sentyabrın 1-də real və təcili məktəb hücum təhlükəsi altında olduğu aydın idi." Mülkilərə qarşı bu cür irimiqyaslı hücumun əhəmiyyətli miqyasda insan

tələfatına səbəb olma potensialı mövcud idi. Ekspertlər belə nəticəyə gəldi ki, hətta telekslərdəki və digər kommunikasiya vasitələrindəki nisbətən "təmizlənmiş versiyalar"da mövcud olan təfərrüatlılıq səviyyəsi göstərir ki, terrorist qrupu içərisində dövlətin "gizli canlı kəşfiyyat mənbəyi", habelə texniki əhatə (məsələn, rabitenin dinlənilməsi) imkanları olmuş ola bilər. Buna görə də, hadisənin "proqnozlaşdırıla bilmə dərəcəsi yüksək" idi.

438. "Mülki şəxsləri fəal şəkildə hədəfə almış .... yaxşı təşkil olunmuş, amansız və qətiyyətli terroristlar"ın yaratdığı təhdidin miqyasına gəldikdə, ekspert rəyi Bilik Gününün Rusiya cəmiyyəti üçün əhəmiyyətini təkrarlayaraq iddia etdi ki, həmin gün məktəbə hücum "millətin məhz üreyinə bir zərbə vuran" bir hərəkət olmalı idi - terroristların aşkar şəkildə nail olmaq istədikləri də bu idi.

(b) Mümkün önleyici tədbirlər

439. Beləliklə ekspertlər belə nəticəyə gəldilər ki, təhlükənin proqnozlaşdırıla bilmə dərəcəsinin yüksəkliyini və miqyasını nəzərə alaraq, mümkün operativ tədbirlər "bütün digər təhlükələrlə müqayisədə prioritet hesab edilməli" idi. Onlar mümkün cavab hərəkətlərini üç geniş kateqoriyaya ayırdılar: (i) hədəfdən məhrumetmə, (ii) müdaxilə və (iii) təhlükəsizlik. Hədəfdən məhrumetmənin nümunələrindən biri müəyyən bir ərazidə tədris ilinin açılışının təxirə salınması ola bilərdi. Belə bir addımın prezidenti olmasa da, bu, terroristları yüksək səviyyəli hədəfdən məhrum edə bilərdi. Müdaxiləyə gəldikdə, hər hansı məlumatların olmadığını nəzərə alaraq, bununla bağlı hər hansı şərh spekulasiya xarakterli olardı. Ola bilərdi ki, hakimiyyət məlumat mənbələrini təhlükə altında qoymamaq üçün hər hansı qabaqlayıcı zərbə etməyib. Müdaxilə edilməməsinin başqa səbəbləri də ola bilərdi - məsələn, təhlükəsizlik qüvvələrinin üzvlərinin həyatlarına qarşı ciddi riskin mövcudluğu. Bununla belə, "qrupun öz niyyətlərinə nail olacaqları təqdirdə ortaya çıxan riskin daha yüksək olacağı" aydın idi və məlumat mənbələrini qorumaq zərurəti insan həyatını ciddi risklə üz-üzə qoymaq üçün əsaslı səbəb kimi istifadə edilə bilməzdi. Sonuncusu, təhlükəsizliyə gəldikdə, ekspertlər o fikirdə idi ki, qəbul edilmiş "əsasən passiv xarakterli yanaşma" mövcud vəziyyətin fonunda "yüksək dərəcədə qeyri-adekvat" idi. Onlar qeyd etdi ki, təhlükə səmərəli şəkildə nəzarət altına alınmamış, yerli polis heyəti isə açıq-aşkar təhlükəsizlik məsələsinin öhdəsindən gəlməkdə aciz olmuşdular:

"Proqnozlaşdırıla bilmə dərəcəsi, Şimali Osetiyanın Daxili İşlər Nazirli tərəfindən tanınan yüksək təhlükə və terroristların yeri ilə bağlı təfərrüatlılıq səviyyəsi, iddia olunan hədəf və ehtimal olunan hədəf ərazisini nəzərə alınmaqla, müəyyən edilmiş ərazilərdə resursların miqyası əhəmiyyətli dərəcədə artırılmalı idi. Bunun məqsədi terroristların planlarını pozmaq və ya qarşısını almaq və onları hədəfdən məhrum etmək olacaqdı. Bu cür hərəkətlərə terrorçu qrupu axtarmaq və tapmaq, əsas magistrallıq yolları boyunca və ehtimal olunan hədəf şəhərlərin dərinliyində nəzarət-buraxılış məntəqələri yaratmaq üçün iri miqyasda, yüksək dərəcədə gözəçarpan qüvvələrin yerləşdirilməsi daxil ola bilərdi. Hədəfdən məhrumetmə məqsədilə, məktəblərə analoji konkret tədbirlər tətbiq olunmalı idi."

Ekspertlər belə nəticəyə gəldi ki, heç bir təhlükəsizlik tədbiri hücumun qarşısının alınmasına təminat verə bilməsə də, yollarda və potensial hədəflərdə təhlükəsizlik qüvvələrinin mövcudluğu çəkindirici amil kimi çıxış edə və hücumu maneə ola bilərdi. Onların rəyinə görə, 30-dan yuxarı silahlı terrorçudan ibarət qrupun yerli yollarla Beslana gələ bilməsi və bu zaman tək-cə bir polis əməkdaşından ibarət bir polis postu ilə qarşılaşması "hakimiyyətin, malik olduqları məlumat əsasında hərəkət etməkdə uğursuzluq dərəcəsinə əks etdirirdi".

440. Müqayisə üçün, ekspertlər məlum analoji təhdid olduğu halda Birləşmiş Krallıqda atıla biləcək addımları vurğuladı. Onlar hesab etdi ki, bu halda vəzifə tələblərindən asılı olaraq aydın və hesabatlı əmr zəncirinə malik operativ qərargah yaradılardı. Qərargah Britaniya Ordusunun müvafiq bölmələri, ixtisaslaşmış terrorla mübarizə bölmələri və təhlükəsizlik xidmətləri, habelə dövlət sektorunun yanğınsöndürmə, xilasetmə və təcili tibbi yardım xidmətləri kimi digər orqanlarının nümayəndələri ilə koordinasiyalı şəkildə hərəkət edən yüksək vəzifəli polis əməkdaşlarından ibarət olardı. Birləşmiş Krallıq Hökuməti daxilində, adekvat resursları və media strategiyasını təmin etmək üçün müxtəlif orqanların fəaliyyətini

əlaqələndirmək məqsədilə xüsusi böhran mərkəzi yaradıldı. Silahlı təhlükəsizlik əməkdaşlarının yüksək miqyasda və nəzərəçarpan dərəcədə yerləşdirilməsi yolu ilə potensial hədəflər "çətinləşdirilirdi".

2. Əməliyyatın tibbi (məhkəmə-tibbi) aspektləri barədə ekspert rəyi.

452. 2015-ci ilin oktyabr ayında meyitlərin çıxarılması, meyitlərin ekspertizaları və ölümün səbəblərinə dair gəlinmiş nəticələrlə əlaqəli məsələləri nəzərdən keçirmək üçün EHRAC-ın sifarişi əsasında Qlazqodan olan məhkəmə eksperti patoloq-anatom bir rəy hazırladı. Dr Con Klark İngiltərə və Şotlandiyada otuz ilə yaxın bir müddətdə məhkəmə eksperti patoloq-anatom kimi çalışıb. O, həmçinin, beynəlxalq fəaliyyətlərə də cəlb olunub. Belə ki, o, Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin baş patoloqu (1999-2001) olub və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi üçün Afrikada, BMT üçün Fələstində/İordaniyada və dünyanın digər bölgələrində çalışıb. O, həmçinin, müvafiq akademik və tədris təcrübəsinə malik olub (daha əvvəl Qlazqo Universitetində vəzifə tutub və Birləşmiş Krallığın patoloq-anatomları üçün peşəkar assosiasiyada milli patoloji-anatomik kvalifikasiyalar üzrə ekspert və katib olub). Cari işdəki müəyyən olunmuş faktlara (qəbuledilənlik məsələləri ilə bağlı Məhkəmənin qərarı ilə) əlavə olaraq, Dr Klark həm də nümayəndələrin Məhkəmə qarşısındakı şifahi çıxışlarının stenoqramı, 1 nömrəli ekspert rəyi (23 dekabr 2005-ci il tarixli), qurbanlarla bağlı beş autopsiya hesabatı və daxili məhkəmə proseslərində patoloq-anatomların verdiyi ifadələrin stenoqramları ilə təmin olundu. Onun gəldiyi əsas nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilə bilər.

453. Məhkəmə-tibbi ekspertizanın ümumi təşkili ilə bağlı olaraq, Dr. Klark qeyd etdi ki, hakimiyyətin qarşısındakı tapşırıq son dərəcə çətin idi. Vladikavkazdakı meyitxananın 300-dən artıq meyiti qəbul edə bilməsi mümkün deyildi. Faktiki olaraq, dünyadakı heç bir meyitxana bunun öhdəsindən gələ bilməzdi. Buna görə də, alternativ həll yolları nəzərdən keçirilə bilərdi. Məsələn, bu başqa bir yerdə müvəqqəti meyitxananın yaradılması (aşağı temperaturu anbar və ya obyekt - o, Lokkerbi hadisələri zamanı buz meydançasından istifadəni xatırlatdı) və soyuducu yük maşınlarının gətirilməsi və ya digər meyitxanalara bölüşdürmə ola bilərdi. Mühasirə nəticəsində gözlənilən insan tələfatının potensial olaraq böyük sayda olduğunu nəzərə alaraq, qabaqcadan müəyyən növ sistem planlaşdırılmalı - yer, avadanlıq və personal müəyyənləşdirilməli və onlar ən qısa müddətdə fəaliyyətə hazır olmalı idilər. O qeyd etdi ki, "meyitlərin saxlanması və vəziyyətinin qorunması məsələsi xüsusilə isti hava nəzərə alınaraq patoloq-anatomların əsas düşüncəsi olmalı idi". Meyitlərlə daha mütəşəkkil şəkildə məşğul olunması təkçə şəxsiyyətin səhv müəyyənləşdirilməsi hallarının qarşısını almaz, həm də məhkəmə-tibbi ekspertiza heyətinin üzərindəki təzyiqi də yüngülləşdirirdi. Bu, onlara zərurət olduqda meyitləri daha dərindən incələməklə, ölüm səbəbini müəyyən etmək və istintaqa faydalı olacaq əşyaları - məsələn, güllələri, əldəqayıрма partlayıcı qurğuların hissələrini və s. müəyyən etmək və götürmək imkanı verərdi. Ailə üzvlərinə ekspertiza üçün lazım olan vaxta dair gözləntilər və ekspertiza zərurəti barədə dəqiq izahatın verilməsi həm onlara, həm meyitlərlə məşğul olanlara kömək edərdi.

454. Meyitlərin məktəbdən götürülməsinə gəldikdə, ekspert qeyd etdi ki, hər bir şəxsin yeri və mövqeyi qeydə alınmalı, meyitlər nömrələnməli idi. Meyitlərin şəkillərinin çəkilməsi də arzu edilən idi. Mövcud sənədlərdə əksini tapan meyitlərin götürüldüyü yerin təsviri və onların qeydiyyatı "bu cür mühüm bir insident üçün son dərəcə qeyri-adekvat idi və müstəqil təhlilin aparılması üçün lazımı qaydada tərtib olunmuş məhkəmə-tibbi ekspertiza rəyinin təmin etməli olduğu heç bir əsası təmin etmirdi".

455. Meyitlərin əksəriyyəti üzərində tam autopsiya deyil, yalnız xarici müayinə keçirilməsi o zaman başa düşülən olardı ki, ekspertizanın əsas məqsədi şəxsiyyətin eyniləşdirilməsi olsun. Bu cür yanaşma, məsələn, iri təbii fəlakətlər nəticəsində insan tələfatı hallarında, yaxud hətta odlu silah nəticəsində alınan aşkar xəsarətlər və ya partlayıcı qurğunun vurduğu ciddi zərər nəticəsində ölümün səbəbinin aşkar olduğu kütləvi cinayət yerlərində əsaslandırıla bilərdi. Lakin bu cür yanaşma "digər gözlənilməyən faktları aşkar etməz, nə də ki güllələri və ya qəlpələri bədənin içindən çıxarmağa imkan verməzdi". Bununla belə, bu növ materialların böyük hissəsinin sübutedici dəyəri (məsələn, konkret bir tüfənglə tutuşdurmaq üçün) yüksək sürətli döyüş sursatlarına münasibətdə sual altında olardı.

Daha yüngül variantlardan biri adətən xəstəxanalarda olan portativ rentgen aparatları kimi vizuallaşdırma vasitələrindən istifadə olardı. Bu, daha müfəssəl ekspertizaya ehtiyac olub-olmadığını müəyyən etməkdə faydalı ola bilərdi. Ekspert qeyd etdi ki, bəzi hallarda ölümün səbəbinə dair gəlinən nəticələr aparılmış ekspertizaların sayı ilə uzlaşmırdı və "daha ehtiyatlı şəkildə tərtib olunmalıydı". Xüsusən geniş yanıqlara görə ölümün səbəbinin müəyyənləşdirilə bilmədiyi hallara gəldikdə, Dr. Klark düşünür ki, bu, nisbətən asanlıqla müəyyən edilə bilərdi. "Onların harada və nə vaxt ölməsi, odlu silah, partlayış, yanğın, başqa bir zədə və ya onların kombinasiyası nəticəsində ölməsi müəyyən edilə bilərdi və edilməliydi..."

456. Ekspert həmçinin ölüm səbəbini müəyyən etməyə imkan verməyəcək dərəcədə yanmış şəxslər və bu yanıqların ölümdən əvvəl və ya sonra alınmış ola biləcəyinə dair qeydlər edib. O vurğulayıb ki, ölümdən sonra alınmış yanıqlar çox zaman şəxsin canlı olarkən aldığı yanıqları ört-basdır edir; əksər şəxslər birbaşa yanıqlar nəticəsində deyil, tüstüdən zəhərlənmə nəticəsində ölüb; lakin tüstüdən zəhərlənmə yalnız daxili ekspertiza yolu ilə təsdiq edilə bilərdi. Bu ekspertiza qanda karboksihemoqlobin analizi və tənəffüs yollarının nə dərəcədə hisslə örtüldüyünü müəyyən etmək üçün meyitin yarılmasından ibarət olardı. Ekspert vurğulayıb ki, "üstüdən zəhərlənməni müəyyən etmək üçün meyitin daxili ekspertizası hətta çox kömürə dönmüş və qismən məhv olmuş qalıqlar (adətən onların daxili nəzərəçarpan dərəcədə yaxşı qalır) üzərində və ya əlbəttə ki, fotosəkillərdə görülən və yuxarıda meyitlərin ekspertizası rəylərində təsvir olunan növ üzərində aparıla bilər. Beləliklə, meyitin yanmasını əsas gətirərək ölüm səbəbinin müəyyən edilə bilməməsinə iddia etmək cəfəngiyatdır və doğru deyil".

3. Fadayeva Rusiyaya qarşı, № 55723/00 (09.06.2005)

"Fadayeva və digərləri Rusiyaya qarşı" işi metallurgiya zavodunun yaratdığı ekoloji çirklənmənin yaxınlıqda yaşayan sakinlərin həyat keyfiyyətinə təsiri ilə bağlı idi. Xanım Fadayeva və onun ailəsi Rusiyanın iri polad istehsalı mərkəzi olan Çerepovets şəhərində yaşayırdı. Onların bələdiyyə mənzili Rusiyanın ən iri dəmirəritmə şirkəti olan "Severstal" Publik Səhmdar Cəmiyyəti tərəfindən idarə olunan metallurgiya zavodundan yarım kilometr məsafədə yerləşirdi. 2000-ci ildə hakimiyyət orqanları təsdiq etdi ki, xanım Fadayevanın yaşadığı zonadakı atmosferdə mövcud olan təhlükəli maddələrin konsentrasiyası Rusiya qanunvericiliyində müəyyən olunan "yol verilən maksimum hədd"i əhəmiyyətli dərəcədə keçmişdir. Fadayeva qeyd edilən zonadan kənara köçürülmə tələbilə, yerli məhkəmə qarşısında iddia qaldırdı. Məhkəmə qəbul etdi ki, onun mənzili zavodun ətrafındakı ərazini əhatə edən "sanitar-müdafiə zonası" daxilində yerləşir. Bu zona çirklənmənin həddən artıq olduğu ərazilərin sərhədlərini müəyyənləşdirir və burada yaşayış təyinatlı mülkiyyət olmamalı idi. Məhkəmə müəyyən etdi ki, prinsip etibarilə, ərizəçinin başqa bir yerə köçürülmək hüququ var idi. Lakin məhkəmə onun köçürülməsinə dair konkret qərar vermədi və əvəzində yerli hakimiyyət orqanlarından onu ev gözləyənlərin siyahısında önə çəkməyi tələb etdi. Daha sonra heç bir tədbir görülmədi. EHRAC və "Memorial" təşkilatı tərəfindən təmsil olunan xanım Fadayeva İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə şikayət göndərərək, *inter alia*, onun başqa bir yerə köçürülməməsinin Konvensiyanın 8-ci maddəsi ilə təminat altına alınan şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququnun pozulduğunu iddia etdi. Biz çirkləndirici maddələrin sanitar zona daxilində yaşayan sakinlərin sağlamlığına qarşı yaratdığı riski qiymətləndirmək üçün işə ekoloji toksikologiya üzrə ekspert cəlb etdik. Aşağıda göstəriləndiyi kimi, bu hesabat Məhkəmə tərəfindən bu işdə 8-ci maddənin pozuntusunun müəyyən edilməsində təsirli olmuşdur.

46. 2004-cü ildə ərizəçi "Çerepovetsdə "Severstal" şirkətinin müəssisəsinin yaxınlığında çirkləndirici maddələrin səviyyələrinin insan sağlamlığına qarşı yaratdığı risklərin qiymətləndirilməsi" adlı rəy təqdim etdi. Ərizəçinin adından sifariş edilmiş bu rəy Dr Mark Çernaik tərəfindən hazırlanıb[2]. Dr Çernaik belə qənaətə gəlib ki, bu zona daxilində yaşayan əhəlinin orta göstəricidən yuxarı səviyyədə xoşagəlməz qoxu, tənəffüs yolu infeksiyaları, burunun qıcıqlanması, öskürək və baş ağrıları, qalxanabənzər vəzi anomaliyaları, iybilmə və tənəffüs orqanlarının xərçəngi, gözlərin, burunun və boğazın xroniki qıcıqlanması və neyrodavranış, nevroloji, ürək-damar və reproduktiv funksiyalara mənfi təsirlərin meydana çıxması gözləniləndir. Rəy aşağıdakı kimi yekunlaşır:

"Çerepovetsdə sanitar-müdafiə zonası daxilində həddən artıq yüksək səviyyədə aşkar edilmiş zəhərli çirkləndirici maddələrin hamısı adətən digər sənaye müəssisələri deyil, dəmir və polad istehsalı zavodları tərəfindən (daha dəqiq desək, metallurgiyada koks istehsalına cəlb olunan emal bölmələri tərəfindən) hasil olunan qazlı çirkləndiricilərdir.

Buna görə də, belə əsaslı nəticəyə gəlmək olar ki, "Severstal"ın müəssisəsindən qeyri-adekvat nəzarət altında buraxılan tullantılar Çerepovetsdə sanitar-müdafiə zonası daxilində yaşayan sakinlərin sağlamlığına yuxarıda qeyd olunan mənfi təsirlər vurma ehtimalının yüksək olmasının başlıca səbəbidir."

85. Məhkəmə daha sonra qeyd edir ki, bir çox hallarda dövlət Çerepovetsdəki ekoloji vəziyyətin şəhər sakinləri arasında xəstələnmə səviyyəsinin artmasına səbəb olduğunu qəbul edib (bax: yuxarıdakı 12, 15, 34 və 47-ci bəndlər). Ərizəçi tərəfindən hazırlanmış rəylər və rəsmi sənədlər və xüsusən də Dr Mark Çernaikin rəyi (bax: 46-cı bənd) çirklənmənin Çerepovetsin bütün sakinlərinə, xüsusilə zavodun yaxınlığında yaşayanlara mənfi təsirlərini təsvir edib. Beləliklə, hər iki tərəfin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən, nəzərdən keçirilmiş bütün müddət ərzində ərizəçinin evi yaxınlığında havada formaldehidin konsentrasiyası təhlükəsiz hədlərdən 3-6 dəfə yüksək olmuşdur. Dr Çernaik formaldehidin mənfi təsirlərini aşağıdakı kimi təsvir edib:

"Çerepovetsin sanitar-müdafiə zonası daxilində formaldehid tullantılarına davamlı məruzqalma ilə əlaqədar, güman edirəm ki, zona daxilində yaşayan əhali formaldehidlə çox çirklənməyən ərazidə yaşayanlarla müqayisədə orta göstəricidən yuxarı səviyyədə, burun yollarının xərçəngi, baş ağrıları, göz, burun və boğazın xroniki qıcıqlanmasından zərər çəkəcəkdir.

Nəzərdən keçirilən bütün müddət ərzində (2002-ci il istisna olmaqla) konsentrasiyası maksimum yol verilən həddi 1.1-3.75 dəfə keçən karbon-disulfidlə bağlı Dr Çernaik aşağıdakıları qeyd edib:

"Çerepovetsin sanitar-müdafiə zonası daxilində karbon-disulfid tullantılarına davamlı məruzqalma ilə əlaqədar, güman edirəm ki, zona daxilində yaşayan əhali həddən artıq yüksək səviyyədə karbon-disulfidlə çirklənməyən ərazidə yaşayanlarla müqayisədə orta göstəricidən yuxarı səviyyədə, neyrodavranış, nevroloji, ürək-damar və reproduktiv funksiyalara mənfi təsirlərdən zərər çəkəcəkdir."

86. Yekunda, Məhkəmə hazırkı işdə daxili məhkəmələrin ərizəçinin başqa yerə köçürülmək hüququnu tanıdığına xüsusi diqqət yetirib. Doğrusu, çirklənmənin ərizəçinin şəxsi həyatına təsiri daxili məhkəmə proseslərinin diqqət mərkəzində olmayıb. Lakin, "Ledyayeva" işində Voloqda Regional Məhkəməsinin qərarından (bax: yuxarıdakı 58-ci bənd) görüldüyü kimi, "Severstal"ın müəssisələrinin səbəb olduğu çirklənmənin ərizəçinin daha təhlükəsiz bir yerə köçürülməsini şərtləndirməsi mübahisələndirilməyib. Bundan əlavə, daxili qanunvericilik də ərizəçinin evinin yerləşdiyi zonanın məskunlaşma üçün uyğun olmadığını təsbit edir (bax: 51-ci bənd). Buna görə də, ərizəçinin şəxsi sahəsinə müdaxilənin mövcudluğunun daxili səviyyədə təbii qəbul edildiyini söyləmək olar.

87. Yekun olaraq, Məhkəmə qeyd edir ki, ərizəçinin evinin yaxınlığında havada müxtəlif zəhərli elementlərin konsentrasiyası nəzərəcarpan dərəcədə uzun müddətdə yol verilən maksimum hədləri ciddi şəkildə keçmişdir. Rusiya qanunvericiliyinə əsasən "yol verilən maksimum hədlər" zəhərli elementlərin təhlükəsiz miqdarını ehtiva edir (bax: yuxarıda 49-cu bənd). Nəticədə, yol verilən maksimum hədlər keçildikdə, çirklənmə ona məruz qalanların sağlamlığı və rifahı üçün potensial olaraq zərərli olur. Bu, prezumpsiyadır və hansısa konkret işdə doğru olmaya bilər. Eyni şey ərizəçinin hazırladığı rəylərə də şamil edilə bilər: ola bilər ki, həddən artıq çirklənməyə və onun bütövlükdə əhaliyə sübut olunmuş mənfi təsirlərinə baxmayaraq, ərizəçi hər hansı xüsusi və qeyri-adi zərəmə məruz qalmasın.

88. Lakin hazırkı işdə dolayı sübutların və prezumpsiyaların güclü kombinasiyasına əsasən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ərizəçinin sağlamlığı onun "Severstal"

metallurgiya zavodunun sənaye tullantılarına uzun müddət məruz qalması nəticəsində pisləşmişdir. Hətta çirklənmənin onun sağlamlığına əhəmiyyətli zərər vurmadiğini fərz etsək belə, bu, şübhəsiz ki, ərizəçini müxtəlif xəstəliklərə qarşı daha həssas etmişdir. Üstəlik, heç bir şübhə yoxdur ki, bu, onun öz evində yaşayış keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Buna görə də, Məhkəmə razılaşıır ki, ərizəçinin sağlamlıq və rifahına vurulmuş faktiki zərər onun Konvensiyanın 8-ci maddəsinin əhatə dairəsinə düşməsi üçün yetərli səviyyəyə çatmışdır.

Avropa İnsan Hüquqlarını Müdafiə Mərkəzi

Midseks Universiteti
The Burroughs Hendon
NW4 4BT
Tel: +44 208 411 2826
www.ehrac.org.uk
ehrac@mdx.ac.uk

EHRAC Midseks Universiteti nəzdində yaradılmışdır. Universitet "Xeyriyyə təşkilatları haqqında qanun"a (1960) uyğun olaraq, qeydiyyatdan azad xeyriyyə təşkilatıdır.

Bu nəşr "Matrix Causes Fund" fondunun yardımı ilə hazırlanmışdır. Bu nəşrin məzmununa görə məsuliyyəti müstəsna olaraq EHRAC daşıyır və heç bir şəkildə "Matrix Chambers" təşkilatının baxışlarını əks etdirmir.

matrix
chambers